

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Дипломна робота
(магістра)

з теми: **Суспільне життя Подільської губернії в 1905-1907 рр.**

Виконала: студентка II курсу
Ступеня вищої освіти «магістр»
Групи Ist1-M23
Спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
за ОПП Середня освіта (Історія)
Машталер Світлана Миколаївна
Науковий керівник: доктор історичних наук,
професор **Федьков Олександр Миколайович**

Кам'янець-Подільський – 2024 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ.....	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна основа магістерської роботи.....	13
1.3. Методологія дослідження.....	16
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКІ ГАЗЕТИ ТА ЖУРНАЛИ ПРО СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ РОБОТИ.....	19
2.1. Подільська губернія: загальна характеристика регіону.....	19
2.2. Генеза українського національного руху у 1905 році за матеріалами української преси.....	23
2.3. Російські, польські та єврейські політичні організації в губернії у висвітленні українських видань	30
2.4. Соціально-економічне та духовно-культурне життя в регіоні.....	41
РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ В 1906-1907 РР. У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ.....	49
3.1. Український суспільно-політичний рух на Поділлі в період виборів і діяльності І і ІІ Державних Дум (за матеріалами українських видань).....	49
3.2. Українські газети та журнали про російські, польські та єврейські політичні організації в губернії в 1906-1907 рр.	59
3.3. Соціально-економічне та культурно-духовне життя краю у висвітленні української преси.....	73
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	92
ДОДАТКИ.....	108

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах, коли Україна бореться за свою державність, прямує до ЄС та НАТО, розвиває та захищає незалежну національну пресу, формує багатопартійну систему – основу демократичної держави і функціонування громадянського суспільства, важливо досліджувати ті сторінки національної історії, коли український народ починав боротьбу за відновлення своїх прав на вільний політичний та культурний розвиток. Відтак актуальним буде осмислити історичний досвід суспільного життя населення краю в 1905-1907 рр., коли територією Поділля в умовах Російської імперії прокотилася перша російська революція та вибори до Державних Дум. Переконані, що можливість здобути хоча б певні демократичні свободи вперше з'явилася в населення Подільської губернії під час тих подій початку ХХ ст., але пізніша політика реакції влади поступово знищила всі досягнення. Важливо зазначити, що цей досвід внутрішньої боротьби з монархічним режимом Російської імперії сприяв становленню та згуртуванню не тільки українського народу, а й інших етнічних спільнот у поліетнічному правобережному регіоні. Також слід відзначити, що тогочасна нечисленна українська преса була важливим джерелом інформації про події суспільного життя в губернії, інструментом для формування громадської думки, політичної активності та національної свідомості. Відтак дослідження суспільно-політичних аспектів історії українського суспільства 1905-1907 рр. на матеріалах преси дозволяє глибше зрозуміти настрої та прагнення населення, а також соціальні, політичні та культурні процеси, що відбувалися у регіоні. Нарешті, вивчення цих проблем є важливим для сучасної України, оскільки допомагає розкрити історичні корені нинішніх соціальних та політичних процесів. Перелічене є актуальним завданням української історичної науки та нашого дослідження.

Об'єктом дослідження є суспільне життя Подільської губернії на початку ХХ ст., яке включає політичні, соціально-економічні та культурні аспекти, що

були відображені в українській пресі.

Предметом дослідження є українські газети та журнали, які є важливим джерелом інформації про суспільні процеси в регіоні у 1905-1907 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють добу першої російської революції (січень 1905 – 3 червня 1907 рр.).

Територіальні межі роботи охоплюють територію Подільської губернії, до якої входять сучасні Вінницька, південна та центральна частини Хмельницької, частини Одеської та Кіровоградської областей. В роботі термін Поділля буде вживатися як синонім.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі наявних опублікованих історичних джерел, преси та наукового доробку вчених охарактеризувати суспільне життя українського, російського, польського і єврейського населення Подільської губернії в 1905-1907 рр.

Мета дослідження обумовила такі **завдання**:

- з'ясувати стан історіографічного вивчення проблеми;
- визначити та класифікувати джерельний комплекс теми дослідження;
- подати загальну характеристику подільського регіону;
- з'ясувати генезу українського національного руху у 1905 р. за матеріалами української преси;
- розглянути діяльність основних російських, польських та єврейських політичних організацій в губернії у висвітленні українських видань на початку революційних подій;
- охарактеризувати соціально-економічне та духовно-культурне життя в регіоні в першій рік революції за даними преси;
- проаналізувати інформацію українських газет і журналів про український суспільно-політичний рух на Поділлі в період виборів і діяльності I і II Державних Дум;
- показати передвиборчу діяльність російських, польських та єврейських політичних організацій в губернії в 1906-1907 рр. за матеріалами українських газет та журналів;

- проаналізувати інформацію про розвиток соціально-економічного та культурно-духовного життя краю у висвітленні української преси в 1906-1907 рр.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання матеріалів роботи при написанні наукових статей, читанні уроків в школі, спеціальних курсів з історії України, політології, журналістики у вишах.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження висвітлено в науковій публікації на тему «Вибори до I Державної думи (за матеріалами газети «Громадська думка»». Матеріал розміщено в збірнику «Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 20. Ч. 1. Також положення дослідження висвітлено в праці «Суспільно-політичне життя Кам'янця-Подільського: за матеріалами регіональної преси початку XX ст.» Матеріал розміщено в збірнику «Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 20. Ч. 2.

Структура дослідження. Матеріал дослідження викладено у проблемно-хронологічній формі. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (164 позицій), додатків (чотири рисунки). Загальний обсяг дослідження становить 111 сторінок, основний зміст викладено на 91 сторінці.

Висновки

Розв'язання поставлених у магістерській роботі завдань дозволяє сформулювати узагальнюючі висновки стосовно перспектив дослідження на тему суспільних відносин у Подільській губернії під владою Російської імперії в 1905–1907 рр. на матеріалах преси.

Визначено, що наукова проблема ще не була предметом спеціального дослідження у вітчизняній історичній науці. В той же час в період незалежності з'явилася низка праць, які розпочали процес дослідження суспільних відносин у Подільській губернії за матеріалами української преси. Варто наголосити, що найбільше праць, в яких порушувалася проблема у досліджуваному регіоні, було створено за останні два десятиліття, оскільки у 1990-і рр. бракувало узагальнюючих праць з історії політичних партій та громадських організацій в Україні, хоча низку фактів з їх історії піднімали такі вчені, як Д. Бовуа, В. Головченко, В. Сарбей, та інші. Серед сучасних українських вчених суспільні відносини у регіоні вивчали такі дослідники, як А. Глушковецький, С. Донченко, А. Заводовський, В. Магась, О. Мартинюк, О. Обершт, С. Ткач, О. Федьков, та ін. Питанню місця та значення періодики на розвиток суспільних процесів в губернії та Україні досліджували Л. Баженов, А. Животко, В. Ігнатенко, І. Крупський, І. Кучернюк, Н. Огороднік, П. Опанащук та інші вчені. Місце національних меншин в період революції на території губернії вивчали О. Білобровець, М. Гаухман, І. Лісевич, С. Оліпер, Л. Орловський, О. Погуляєв, Ю. Поліщук, О. Симчишин та інші вчені. Низка дослідників зосередилась на аналізі ролі громадських організацій, окремих діячів, соціальних верств та суспільних процесів, що почали виникати під час революції в губернії. Зокрема, тут слід назвати напрацювання: Я. Бойчука, О. Кошеля, Б. Крищука, О. Лисенка.

З'ясовано, що використані в роботі джерела класифіковано відповідно до критеріїв сучасного джерелознавства. Їх можна поділити хронологічно на праці, які вийшли в I. 1905-1917 рр., II. 1920-1980, III. 1991 – дотепер.

Надзвичайно репрезентативним джерелом для дослідження послужила українська преса, що містить низку фактів щодо суспільно-політичного розвитку регіону і яка подавала актуальні історичні, політичні, полемічні, новинні та літературні матеріали. В комплексі всі вони дають загалом цілісну картину суспільних відносин у Подільській губернії в період революції. Аналіз джерел та методології свідчить про те, що вони забезпечують необхідну базу для наукового дослідження теми роботи. Методологія дослідження базувалася на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності та системності, що забезпечило неупередженість висновків. Це дозволило всебічно проаналізувати суспільно-політичні, соціально-економічні та духовно-культурні процеси на Поділлі початку XX століття. А тому вважаємо, що використання історіографічної спадщини, розлогого комплексу джерел, сучасного методологічного інструментарію створило достатнє підґрунтя для реалізації поставлених у магістерському дослідженні завдань.

Доведено, що Подільська губернія належала до правобережного регіону, сформованого наприкінці XVIII століття після другого поділу Речі Посполитої. Вона розташовувалася на південному заході України, а її адміністративним центром був Кам'янець-Подільський. До складу губернії входили 12 повітів. На початок XX століття в губернії налічувалося 12 повітових, 5 заштатних міст, одне безповітове місто – Жмеринка, та 121 містечко. Основну частину населення становили українські селяни, хоча тут також проживала значна кількість поляків, євреїв і незначний відсоток росіян-окупантів. Економіка регіону була переважно аграрною.

Проаналізовано, що революція 1905–1907 рр. стала ключовим етапом у модернізації суспільних структур Російської імперії. Ці зміни відобразилися і на Поділлі. На початку XX століття, під впливом російських соціалістичних і європейських демократичних ідей, почали виникати українські політичні партії. Вони швидко здобули підтримку серед інтелігенції, селян і робітників. Завдяки їхній діяльності з'явилися перші українські періодичні видання: «Хлібороб», «Громадська думка» (яке почало виходити 31 грудня 1905 р.), «Рідний край» та

інші. Українська преса того часу відігравала значну роль у культурному, духовному та суспільно-політичному житті. Вона висвітлювала історичні події, аналізувала соціально-економічні та ідейні аспекти епохи. Газети та журнали допомагали зрозуміти умови, в яких формувалося суспільство, окреслювали ключові тенденції часу й сприяли збереженню національної ідентичності. На початку XX століття українські друковані видання в Російській імперії стали важливою трибуною, де інтелігенція висловлювала свої ідеї та відстоювала право використовувати рідну мову у всіх сферах життя. Хоча події 1905 р. майже не були охоплені українською пресою безпосередньо, пізніше її матеріали разом із працями сучасних істориків дозволили висвітлити діяльність таких організацій, як УСДРП, РУП, Спілка, УНП, УДП та УРП. Також вони розкривали подробиці селянських заворушень, студентських протестів і розвиток революційних ідей, зокрема в Кам'янці-Подільському.

Доведено, що на початку 1905 р. населення Поділля складалося з великої частки росіян, поляків і євреїв, які мали значний вплив на соціально-політичне життя регіону. Росіяни переважно займали чиновницькі посади й підтримували консервативні сили, такі як «Союз русского народа» та чорносотенні організації, що активно формувалися в селах Поділля. Водночас інші російські політичні партії, зокрема РСДРП, ПСР, Конституційно-демократична партія та «Союз 17 жовтня», діяли переважно в міських і містечкових громадах, де проводили активну агітацію. Польська громада регіону відзначалася більшою політичною різноманітністю. Її представники брали участь у діяльності Польської конституційно-демократичної партії, партії Національної демократії, «прогресивних демократів», Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, а також Польської партії соціалістичної. Поляки були рівномірно розподілені серед політичних течій, які відображали національні інтереси. Єврейське населення, зважаючи на економічну скруту, територіальні обмеження й замкнутість громади, здебільшого підтримувало соціалістичні рухи, зокрема російські. Окрім цього, євреї створювали власні політичні організації. Серед них вирізнялися Бунд, Сіоністсько-соціалістична робітнича партія (ССРП),

Єврейська соціал-демократична партія «Поалей-Ціон» та Соціалістична єврейська робітничка партія.

З'ясовано, що Українська преса, працюючи в умовах жорсткої цензури, зосереджувала увагу переважно на культурно-духовному житті регіону. У друкованих виданнях висвітлювали питання зародження товариства «Просвіта», аналізували рівень освіти серед українців і поляків, обговорювали ініціативи духовенства щодо проповідей українською мовою. Також увага приділялася проблемам русифікації, ставленню влади до національних меншин, появі польських і єврейських громадських та релігійних організацій.

Встановлено, що запровадження парламентаризму в Російській імперії стало важливим кроком на шляху до модернізації державного управління, що викликало надії у багатьох громадян на послаблення самодержавства. Ці сподівання розділяли й лідери українських партій, формування та активізація яких значно прискорилися через національне пригноблення та соціальну напругу. Початок революції 1905–1907 рр. стимулював політичний рух, зокрема прагнення взяти участь у виборах. Проте далеко не всі жителі Поділля підтримували ідею виборів до Державної Думи. Зокрема, українські соціалістичні партії, такі як УСДРП, у союзі з російськими соціалістами бойкотували перші вибори, не вбачаючи в них реальної можливості здобути перемогу. Українська преса детально висвітлювала ці події, аналізувала причини такого підходу та пропонувала стратегії для консолідації національного руху. У той самий час ліберальні сили, співпрацюючи з Конституційно-демократичною партією, брали активну участь у виборчих перегонах. Підсумки виборів до Першої Думи в Подільській губернії виявилися доволі символічними: обрано 13 українських селян. Це стало поразкою для консервативних сил, а також польських і єврейських політичних організацій, які через небажання співпрацювати з українцями діяли ізольовано. Між виборчими кампаніями місцеві друковані видання зосереджувалися на просвітницьких матеріалах, заохочуючи подолян до обдуманого вибору, підтримки українських партій і підвищення політичної свідомості. Вибори до Другої Державної Думи

відзначилися спробами царського уряду зменшити вплив селянського електорату. Незважаючи на це, результати голосування свідчили про посилення радикальних настроїв серед новообраних депутатів. Представники другої каденції активно виступали за реформи, що стосувалися перерозподілу землі, розвитку освіти, захисту мовних і культурних прав, а також розширення автономії національних регіонів. Ці ініціативи знайшли підтримку в українських виданнях, які послідовно захищали інтереси депутатів і засуджували репресивну політику царизму.

З'ясовано, що під час виборів до Першої Державної Думи українська преса активно інформувала жителів Поділля про діяльність російських соціалістичних партій, таких як РСДРП і ПСР. Ці партії, хоча й бойкотували вибори, прагнули привернути увагу населення до своєї боротьби проти царської влади. Вони поширювали листівки, організовували страйки та вдавалися до нападів на чиновників. Водночас російські ліберальні та консервативні партії активно агітували серед подолян, проводячи збори, лекції, публікуючи матеріали в пресі та розповсюджуючи листівки, аби здобути підтримку на виборах. Однак їхні невдачі на виборах у губернії виявили відсутність суттєвих висновків. Лише після поразки соціалісти усвідомили необхідність брати участь у виборах, але під час кампанії до Другої Думи їх тактики залишалися схожими: вони продовжували відмовлятися співпрацювати з українськими партіями, ігнорували потреби селянства та питання запровадження української мови. Українська періодика також зазначала, що польські й єврейські сили в період виборів 1906–1907 рр. агітували виключно за своїх кандидатів. Через внутрішню розрізненість і незначну чисельність ці етнічні громади не змогли скласти конкуренцію переважно українському населенню, через що їхні кандидати зазнали поразки в Подільській губернії. Попри це, новостворені польські та єврейські партії дедалі більше зосереджувалися на громадсько-культурній діяльності, прагнучи послабити репресивну політику царизму щодо своїх народів.

Встановлено, що соціально-економічне та культурно-духовне життя Поділля, висвітлене українською пресою, мало чітке спрямування на підтримку національного відродження. Зокрема, значна увага приділялася діяльності товариства «Просвіта», функціонуванню газети «Світова зірниця», мережі польських культурницьких товариств «Освята», роботі українського духовенства, відкриттю польських таємних навчальних закладів, шкіл і гімназій, а також організації курсів з українознавства.

Отже, матеріали газет і журналів, які виходили у 1905-1907 рр., разом з іншими джерелами та науковою літературою, уможливають всебічно охарактеризувати суспільне життя Подільської губернії.

Список використаних джерел та літератури:

Джерела:

1. [Без назви]. *Рада*. 1906. 8 листопада. №47. С.3
2. [Павловський М.] Орган подільського духовенства в обороні народньої української мови. *Громадська думка*. 1906. 4 березня. №11. С.2.
3. [Хотовицький М.] Веселі вибори. *Громадська думка*. 1906. 29 березня. №71. С.4.
4. 11-те березілля Київ. *Громадська думка*. 1906. 25 квітня. №57. С.1
5. Асимілятори в українському вбранні. *Рада*. 1906 р. 21 грудня. № 84. С. 1–2
6. Брацлавський повіт. *Громадська думка*. 11 квітня. № 81. С. 3.
7. В Лук'янській тюрмі. *Рада*. 1906. 9 грудня. №74. С.2–3.
8. В Подільській «Просвіті». *Громадська думка*. 1906. 16 травня. №111. С.3.
9. В Подільській «Просвіті». *Громадська думка*. 1906. 17 червня. №138. С.3.
10. Вибори і національні домагання. *Рада*. 1906 р. 19 грудня. №82. С.1
11. Вибори послів до думи. *Громадська думка*. 1906. 2 квітня. № 75. С. 4.
12. Відозва св. Синоду до священників. *Громадська думка*. 1906. 22 березня. № 66. С. 1.
13. Віктор П. Політичні партії і Дума. *Громадська думка*. 1906. 24 лютого. №43. С.1–2.
14. Депутаты съ территории Украины и ихъ дѣятельность въ Государственной Думѣ. I. Условія избирательной кампаніи и составъ депутатовъ. *Украинский вестник*. [Санкт-Петербург]. 1906. №10(23 июля). С. 719-730
15. Добрий почин. *Рада*. 1906. 23 вересня. №8. С.1
16. Дописи. Балтський повіт. *Рада*. 1907. 10 квітня. №84. С.4.
17. З газет та журналів. *Рада*. 1906. 15 вересня. №1. С.1
18. З життя «Просвіт». *Рада*. 1907. 1 квітня. № 77. С.3
19. З життя партій. *Рада*. 1906. 14 листопада. №52. С.2
20. З українського життя. *Рада*. 1906. 23 вересня. №8. С.2
21. З Українського життя. *Рада*. 1906. 29 листопада. №64. С.2

22. Записуйтесь до виборів. *Рада*. 1906. 8 листопада. №47. С.1
23. Збори українців. *Громадська думка*. 1906. 20 січня. № 17. С.3
24. Збори членів к.-д. партії. *Громадська думка*. 1906. 3 лютого. №22. С.3.
25. Звідомлення подільської «Просвіти». *Рада*. 1907. 1 серпня. № 173. С.3
26. Звістка про Український Селянський з'їзд у Києві. *Хлібороб*. 1905. 16 грудня. №5. С.4.
27. Зібрання польської конституційно-демократичної партії в Києві. *Громадська думка*. 1906. 29 квітня. №97. С.3.
28. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с.
29. Кому воля. *Рада*. 1906. 21 вересня. №6. С.1
30. Лозинський М. Польська народова демократія. Київ : Друкарня 1-ї Київ. Друк. Спілки, 1909. 88 с.
31. Могилів-Подільський. *Рада*. 1906. 9 грудня. №74. С.3.
32. На Украинѣ. *Украинский вестник*. [Санкт-Петербург]. 1906. №6 (25 июня). С. 376–386
33. На Украинѣ. *Украинский вестник*. [Санкт-Петербург]. 1906. №8 (9 июля). С. 594–603
34. Народ готується. *Рада*. 1906. 4 листопада. №44. С.1
35. Настав момент великої ваги. *Громадська думка*. 1906. 12 квітня. № 82. С. 2.
36. Національна програма українців-подолян. *Громадська думка*. 1906. 6 січня. №6. С.3
37. Наші вибори. *Громадська думка*. 1906. 6 квітня. №77. С. 2.
38. Нові вибори до Державної Думи і українські партії. *Рада*. 1906. 20 жовтня. №31. С.1.
39. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / Укладачі автори вступної статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 124 с.

40. П.С. Украинская преса. *Украинский вестник*. [Санкт-Петербург]. 1906. №1 (21 мая). С.48-53
41. П.С. Украинская преса. *Украинский вестник*. [Санкт-Петербург]. 1906. №9(16 июля). С. 651–655
42. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XXXII. Подольская губерния. / Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб. : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. 285 с.
43. Перед великим ділом. *Рада*. 1906. 19 вересня. №4. С.1
44. Перед виборами. *Рада*. 1906. 17 верес. №3. С.1.
45. Приходько В. Під сонцем Поділля. Мюнхен : 1948. 184 с.
46. Про подільську «Просвіту». *Рада*. 1906. 15 вересня. №1. С.3
47. Проект Статуту Подільського українського Товариства «Просвіта». *Громадська думка*. 1906. 5 березня. №52. С.5.
48. Розмова з ректором Київського університету д. Цитовичем в справі заснування українських кафедр. *Рада*. 1906. 29 листопада. №64. С.3
49. Счезни, маро! *Рада*. 1906. 16 вересня. №2. С.1
50. Тяжким шляхом. *Рада*. 1906. 8 листопада. №47. С.1
51. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.: іл.
52. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. : док. і мат. Б.М. Сучасність, 1983. Т. 1. 510 с.
53. Українське життя. *Хлібороб*. 1905. 16 грудня №5. С.4.
54. Український селянський з'їзд. *Хлібороб*. 1905. 28 грудня. №3. С.3.
55. Хиба за жида карають. *Рада*. 1906. 5 жовтня. №18. С.3
56. Що дали вибори. *Громадська думка*. 1906. 25 квітня. №93. С.1-2

Література:

57. Баженов Л. В. З історії польської преси в Україні на початку XX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2008. № 1. С. 79-85.
58. Баженов Л. В., І. С. Винокур, С. К. Гуменюк та ін. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю. Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. 327 с.
59. Бардаш О. Д. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку XX століття (1900-1917 рр.). Київ : Укр. пріоритет, 2011. 208 с. Бібліогр.: с. 172-204. Вступ, висновки парал. англ.
60. Білінський М., Співачевська Н., Кривецький І. Часописи Поділля: Іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газ. на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УРСР. Вінниця, 1927. Т. 1. 226 с.
61. Білобровець О. Діяльність польських політичних партій на Правобережжі на початку XX ст. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/10750/1/%D0%94%D1%96%D1%8F%D0%BB.%D0%BF%D0%BE%D0%BB.%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82.%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B1.pdf> (дата звернення – 22.05.2024)
62. Білобровець О. Польська преса в громадсько-політичному житті України в роки першої світової війни. Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Київ : 2020. 44 с.
63. Білобровець О. Поляки в Україні: суспільно-політичний та культурний аспекти. 1914–1918 рр. Дис. докт. іст. наук. 07.00.01. Київ : 2019. 484 с.
64. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. [пер. з французької Зої Борисюк]. Київ : Критика, 1998. 256 с.
65. Бойчук Я. Громадські об'єднання етноменшин на українських землях у складі Російської імперії (1861 – 1914 рр.). Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Київ : 2015. 273 с.
66. Будзей О. Кам'янецькі часописи: від зародження до буму. URL: https://kampod.at.ua/publ/znakhidki_vid_o_budzeja/istoria/kam_janecki_chasopisi_v_id_zarodzhennja_do_bumu/34-1-0-491 (дата звернення – 22.05.2024)

67. Венгерська В.О. Модерне націотворення в умовах імперій XIX ст.: польський та український «проекти». *Інтермарум: історія, політика, культура*. (2014). № 1. С.102-113
68. Висоцький О.Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. Київ : Основні цінності, 2004. 272 с.
69. Гайдай Л.І. Розвиток цукровобурякового виробництва в селянських господарствах Подільської губернії (1906-1914 роки). *VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей*. Кам'янець-Подільський, 1990. С.9-10
70. Гаухман М. В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914 рр.): чотири національні проекти в одному політичному просторі. *Дриновський збірник*. Харків, 2011. Т. IV. С. 141–150.
71. Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історичні науки. 2010. № 19. С. 166-177.
72. Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905-1914). *Волинські історичні записки*. 2010. Т. 5. С. 32-37
73. Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. 400 с.
74. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. Харків : 1996. 97 с.
75. Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета. 1905-1906. Анотований систематичний покажчик. / І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. Київ : Темпора, 2011. 454 с.
76. Губернський комісар зі Жванця. URL: <https://podolyanin.com.ua/history/7891/> (дата звернення – 12.05.2024)

77. Гуменюк А.О. Польське населення міст Польської губернії на межі XIX–XX ст. (1897–1904 рр.). *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 року)* / Мельник А. І., Блажевич Ю. І., Баженов Л. В., Григоренко О. П., Журко О. І., Карван С. Л., Кукурудзяк М. Г., Савчук В. О., Степанков В. С., Філінюк А. Г. Інститут історії України НАН України, Всеукраїнська спілка краєзнавців; Товариство «Спільнота польська»; Хмельницька обласна державна адміністрація та ін. Хмельницький: «Поділля», 1999. С.236-239
78. Довганюк І.К. До питання про дослідження поширення «Іскри» на Поділлі. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей.* Кам'янець-Подільський, 1987. С.10-11
79. Донік О., Опря Б., Федьков О. Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії. *Український історичний журнал.* 2021. №2. С.29-47
80. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). Дис. докт. іст. наук. 07.00.01. Дніпродзержинськ: 2006. 440 с.
81. Дорошенко В.В. Українство в Росії : новійші часи / Володимир Дорошенко; Союз визволення України. Відень: Накладом «Союза визволення України», 1916. 114, [2] с. : портр.
82. Дорошенко Д. З українського життя. *Україна.* 1907. Кн. II. С. 97-101.
83. Дорошенко Д. Україна в 1906 р. *Україна.* 1907. Кн. 1. С. 1-29.
84. Дубінський В.А., Глушковецький А.Л. Федьков О.М. Депутати-подоляни про аграрне питання в Україні на початку XX ст. (на матеріалах роботи в I та II Державних Думах). *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Кам'янець-Подільський, 2004. С.247-254
85. Єфремов С.О. З громадського життя на Україні. Санкт-Петербург: Вік, 1909. 77 с. (Наші справи ; № 8).
86. Животко А. П. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 1999. 368 с.

87. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. 136 с.: іл..
88. Заводовський А.А. І. Волошиновський та його газета «Світова зірниця» у 1906-1907 роках. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С.318-321
89. Заводовський А.А. Українське питання у дзеркалі преси вітчизняної соціал-демократії (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2008. 152 с.
90. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зекцер. Вінниця: [Б. в.], 1925. Ч. 2: Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904–1906 рр. – 1925. 44 с. URL: https://books.google.com.ua/books?id=wIfUAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення – 02.05.2024)
91. Ігнатенко В. Українська преса (1816-1923) : іст.-бібліогр. етюд / Ігнатієнко В.; Укр. наук. ін-т книгознавства. [Київ]: ДБУ, 1926. 76 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0005262 (дата звернення – 22.05.2024)
92. Ігнатенко В. Українська преса 1905-1907 рр. URL: <https://vpered.wordpress.com/2015/01/15/ihnatenko-ukrainska-press-1905-1907/> (дата звернення – 02.05.2024)
93. Кавун А.А., Магась В.О. «Просвіта» та влада в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. *Сумський історико-архівний журнал*. 2013. № 21. С. 10-14.
94. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ : Знання України, 2007. 508 с.
95. Кам'янець і Кам'янецьчина на шпальтах україномовної газети «Рада» URL: <https://podolyanin.com.ua/history/69152/> (дата звернення – 12.05.2024)

96. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів: Вид-во УКУ, 2005. 360 с.
97. Кобинець А.В. «Громадська думка»/»Рада» (1905-1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї. Дис... канд. філол. наук : 10.01.08. Київ : 2005. 159 с.
98. Колесник В. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. в політичній публіцистиці 1905-1917 рр. *Український історичний журнал*. 2023. Число 5. С. 167-183
99. Кошель О. М. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / за ред. О. В. Добржанського. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 584 с.
100. Кошопал О. Розвиток системи професійної освіти на Поділлі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. URL: <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-1e390faa-fdba-4a74-b9a5-904551ea1aa8> (дата звернення – 23.06.2024)
101. Крищук Б. С. Форми педагогічної та культурно-просвітницької роботи товариства «Просвіта» на Поділлі (1906-1923 рр.). *Педагогічний дискурс*. 2010. Вип. 8. С. 100-103
102. Крищук Б.С. Роль товариства «Просвіта» у становленні та розвитку освітніх закладів на Поділлі (перша чверть ХХ століття). *Наукові записки кафедри педагогіки Випуск XXVIII. Харків – 2012*. С.111-119
103. Крупський І. Російська революція 1905 р.: передумови виникнення, її вплив на становлення української преси. <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1620>
104. Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття. Київ : МАУП, 2006. 696 с.
105. Кузін Б.С. Трансформація ощадно-позичкових кас в кооперовані споживчі товариства на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Матеріали Х*

Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000. С.305-307

106. Кузьмінець Н. П. Проведення столипінської аграрної реформи на Поділлі. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія.* 2001. Вип. 3. С. 34-38.

107. Кукурудзяк М.Г. Острівчанський страйк 1906 року. *VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей.* Кам'янець-Подільський, 1990. С.11-12

108. Кучернюк І.В. Часопис «Рідний край» в суспільно-політичному та культурному житті України (1905-1916 рр.). Дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : 2016. 180 с.

109. Кучеров Г.Г. Становлення й особливості діяльності сільських просвітницьких осередків Подільської губернії в умовах царської цензури (1906-1907 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державний університет: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т.13. С.358-364.

110. Лисенко О. Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 1905-1919 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць.* Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2010. Випуск 19. С.516-521.

111. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.). *Укр. іст. журн.* 1997. № 2. С. 42-61.

112. Магась-Демидас Ю. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки. Дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський : 2007. 267 с.

113. Маркова О.Є. Подільська губернія. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Podilska_huberniia (дата звернення – 02.06.2024)

- 114.** Мартинюк О. В. Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.). Дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : 2016. 261 с.
- 115.** Матушевський Ф. Українська думська громада в Другій Державній думі. *ЛНВ*. 1907 т. 39. кн. 7. С.79-99
- 116.** Машталер С. Вибори до I Державної думи (за матеріалами газети «Громадська думка»). Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 20. Ч. 1. С.49-53
- 117.** Машталер С. Суспільно-політичне життя Кам'янця-Подільського: за матеріалами регіональної преси початку XX ст. *Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 20. Ч. 2. С.115-120.
- 118.** Молчанов В.Б. Революція 1905–1907 в Україні. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Revoliutsiia_1905 (дата звернення – 02.05.2024)
- 119.** Обершт О. М. Російський націоналістичний рух на Наддніпрянській Україні на початку XX ст.: ідеологія та практика: дис. ... канд. іст. наук. Чернівці : 2017. 185 с.
- 120.** Огороднік Н.І. Газети України початку XX століття у фондах вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. URL: https://library.vn.ua/Konf2019/texts/3_2.htm (дата звернення – 22.05.2024)

121. Оліпер С. І. Громадсько-політичне життя польської меншини Правобережної України 90-х рр. XIX – на початку XX століття. Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Кам'янець-Подільський : 2016. 275 с.
122. Омелянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.). Киев: НИУРО, 2000. 168 с.
123. Опанащук П. Газета «Рада» як осередок українського національно-культурного руху (1906-1914 рр.). *Наукові записки з історії України* (24). С. 152-158.
124. Опря А.В. Контрреволюційна діяльність православної церкви. VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С.6-7
125. Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861 – 1914 рр.). Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Кам'янець-Подільський: 2019. 313 с.
126. Орловський Л.О. Участь подільських євреїв в суспільно-політичному русі 1905-1907 років. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура]* / редкол.: Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. редактор) та ін. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С.243-248
127. Папакін Г.В. Писемні джерела. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=2.%202.%207 (дата звернення – 18.11.2024)
128. Петлюра С. З українського життя. Україна. 1907. Т.11 (квіт.). С. 20–36.
129. Погуляєв О. Національні меншини Правобережної України напередодні української революції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2016. Випуск 25. С.65-72

- 130.** Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
- 131.** Прищепа О.П. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Дис. докт. іст. наук. 07.00.01. Київ : 2020. 591 с.
- 132.** Прищепа О.П. Участь громадських товариств у формуванні міського освітньо-культурного середовища Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Дриновський збірник*. Т. XI. Софія; Харків: Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова, 2018. С. 262 –269.
- 133.** Реєнт О.П. (відп. ред.) Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.
- 134.** Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
- 135.** Сарбей В. Г. Національне відродження України / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. Т.9. 336 с.
- 136.** Сарнацький О.П. Російський самодержавний апарат та українські політичні партії (1900-1917 рр.). Дис. докт. іст. наук. 07.00.01. Дніпропетровськ: 2008. 502 с.
- 137.** Симчишин О. Діяльність Бунду на Поділлі в роки Першої Російської революції (1905-1907 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2004. Вип. 7. С. 130-137
- 138.** Симчишин О. Зародження бундівських осередків на території Правобережної України. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т.14: На пошану академіка І.С.Винокура. С.240-246
- 139.** Слюсаренко А.Г. Новітня історія України (1900-2000). Київ: Вища школа, 2000. 663 с.

140. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття-1939 рік); рец.: М. Ю. Козицький, В. І. Кучер, В. П. Рябцев; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: Вид-поліграф. центр «Київський університет», 2002. 361 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001978> (дата звернення – 02.05.2024)
141. Сумишин Я. «Розполячення» костьолу як знаряддя русифікації. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/07/12/159819/> (дата звернення – 22.06.2024)
142. Тимошенко О. Громадсько-політичне життя Наддніпрянської України в роки російської революції 1905 – 1907 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Вип. XVII-XVIII. Дрогобич: Коло, 2014. С.256-265
143. Тишкевич О.В. I-IV Державні думи та українська справа (на матеріалах газет київського генерал-губернаторства 1907-1914 рр.). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2019. №3. Т.30 (69). С.42-48.
144. Тишкевич О.В. Особливості становлення та розвитку газетної справи на території Київського генерал-губернаторства в пореформений період. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: історичні науки*. 2018. Т. 29 (68). №2. С.67-73.
145. Ткач С. Діяльність осередків українських політичних партій у Подільській губернії на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Т. 25. С.371-380
146. Ткач С. Лівий радикалізм у суспільно-політичному житті Подільської губернії на початку XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. Том 1. С.114-118

- 147.** Ткач С. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку XX ст. Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Кам'янець-Подільський : 2015. 321 с.
- 148.** Трембіцький А.М. Освітньо-педагогічна діяльність Володимира Чехівського. *Наукові праці МАУП*. 2015. Вип. 44(1). с. 66-75
- 149.** Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних а непартійних організацій в селах Правобережної України): монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. 248 с.
- 150.** Федьков О. М., Глушковецький А.Л. Суспільно-політична боротьба на Поділлі під час виборів до І Державної Думи. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : 2004. Т.12. С. 336-349.
- 151.** Федьков О. Політичні партії в Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: навчально-методичний посібник [Електронне видання]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 134 с.
- 152.** Федьков О.М. Аграрна політика уряду і селянські організації «Товариства землевласників і землеробів», примирювальні органи в Правобережній Україні у 1905-1907 рр. *Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С.321-323
- 153.** Федьков О.М. Всеросійська селянська спілка на Поділлі. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей*. Кам'янець-Подільський, 1987. С.9-10
- 154.** Федьков О.М. Магась В.О. Участь українських політичних партій у підготовці українського селянського з'їзду та організації української селянської спілки. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.*: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 16. С. 348-361.
- 155.** Федьков О.М. Передумови і утворення селянських організацій на початку революції 1905-1907 років (на матеріалах Подільської губернії). *VIII Подільська*

історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1990. С.13-15

156. Федьков О.М. Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст. у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

157. Хлібороб (газета, Лубни). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BB%D1%96%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1_\(%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0,%D0%9B%D1%83%D0%B1%D0%BD%D0%B8\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BB%D1%96%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1_(%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0,%D0%9B%D1%83%D0%B1%D0%BD%D0%B8)) (дата звернення – 18.11.2024)

158. Хоптяр А. Діяльність Партії соціалістів-революціонерів у Кам'янці-Подільському в 1902–1907 рр *Українська революція 1917–1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 24 березня 2017 р.* Меджибіж: 2017. С.219-224

159. Хоптяр Ю.А. Проведення столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Том 22.* С.294-300

160. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): Монографія. Ніжин: ТОВ Видавництво Аспект-Поліграф, 2010. 344 с.

161. Шевченко О. В. Нормативно-правове закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.). Дис. докт. філософії. 081. Харків: 2021. 243 с.

162. Щетінін О. В. Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. Дис. докт. філософ. 031. Київ : 2021. 257 с.

163. Юрченко О. С. Просвітницький рух на Поділлі (1906–1914 рр.). *Гуржіївські історичні читання.* 2015. Вип. 10. С. 81-83

164. Яремчук В. Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899-1918 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.